

І. А. Альохін (Новомосковськ)

Фортеця на Самарі

Виникнення Новобогородицької, або Усть-Самарської, фортеці пов'язане з походами 1687 та 1689 рр. російських військ і українських козацьких полків проти Кримського ханства. Вони були викликані постійними набігами татарських феодалів на південні кордони Російської держави. Цих походів вимагала від Росії й так звана «Священна ліга» — коаліція держав, що боролися проти султанської Туреччини*.

У травні 1687 р. 150-тисячна російська армія під командуванням В. В. Голицина виступила у перший Кримський похід¹. На р. Самарі, лівій притоці Дніпра, приблизно в тому місці, де нині стоїть місто Новомосковськ, російські війська з'єдналися з українськими полками гетьмана Самойловича. В поході також брали участь запорозькі й донські козаки. Однак він виявився невдалим. Коли війська заглибилися у Причорноморські степи, татари підпалили висохлу траву, отруїли колодязі та джерела. Російські війська без бою змушені були повернути назад, зазнавши значних втрат. Гетьмана Самойловича — противника війни проти Туреччини і Криму — було скинуто.

25 липня 1687 р. на р. Коломак зібралася козацька виборча рада. При сприянні Голицина новим гетьманом України обирається І. Мазепа. Там же на спільній военній раді було прийнято рішення про підготовку до нового походу проти Кримського ханства. Для цього намічалось побудувати ряд фортець на Дніпрі, Самарі, Орелі та інших ріках. Вони мали бути опорною базою нового Кримського походу, запланованого на 1689 р. Відомий лист правительки Російської держави Софії Олексіївни Голицину, в якому говориться: «...Построить на Самаре и Орели города, и всякие тягости и запасы и ратных людей по рассмотрению оставит, чтобы вперед было ратям надежное пристанище, а неприятелям — страх»².

Однією з найважливіших і найбільших повинна була стати Новобогородицька фортеця. Підготовка до її будівництва розпочалася навесні 1688 р.³, а безпосередні роботи — 12 липня того ж року⁴.

Фортеця споруджувалася на правому березі Самарі, у 5—7 км від її впадіння у Дніпро. Ця місцевість здавна називалася урочищем Сорока байраків. Фортеця була дерев'яно-земляною. Її споруджували кілька російських і 6 українських полків. Загальна чисельність будівельників дорівнювала 20 тис. чол.⁵

Загальне керівництво спорудженням фортеці здійснював Голицин, а безпосереднє — окольничий Л. Р. Неплюєв та ратний воєначальник Г. І. Косагов.

За короткий час, протягом одного місяця було виконано величезний обсяг робіт. Фортеця оточувалася ровом завширшки 5 саж. (10,6 м) та глибиною 3 саж. (6,4 м). Висота насипаного валу становила понад 4 м. На ньому було встановлено дерев'яний частокіл з бійницями. По кутах фортеч-

ної огорожі розміщалися бастіони для гармат. За земляним валом було споруджено стіну, яка оперезувала внутріфортечні будівлі — 50 хат для служилих людей, будинок воєводи, амбари для зберігання ратних і господарських припасів⁶. Там же було збудовано дерев'яну Богородицьку церкву, тому і фортеця одержала назву Новобогородицької⁷.

1 серпня 1688 р. відбулося освячення фортеці і церкви. 18 серпня гетьман Мазепа доносив Московському уряду: «Эта крепость будет в окрестных государствах явна и славна, великим государям к чести, а неприятелям — (на) страх и разорение»⁸.

Воєводою фортеці було призначено Г. І. Косагова⁹. Постійний її гарнізон налічував 1 тис. чол. На початку 1689 р. Косагова замінив І. Ф. Волконський. Вдосконалення фортеці продовжувалося ще й у 1689 р. За розпорядженням Голицина з Брянська і Трубчевська в стругах і на плотах туди направлялося військове спорядження і будівельний ліс¹⁰.

Зведення Новобогородицької фортеці викликало незадоволення запорозьких козаків — це було перше ґрунтовне проникнення Російської держави у земельні володіння Запорозької Січі. Щоб задобрити козаків, Московський уряд подарував їм гармати. Їх доставив у Кодак Мазепа. Туди ж за ними прибув кошовий атаман війська Запорозького Г. Сагайдачний у супроводі 300 козаків¹¹. Того ж дня Мазепа повідомив Голицину, що запорозькі козаки будівництву фортеці на Самарі «противности чинить не будут»¹². Подібний лист він відправив Л. Неплюєву, в якому писав, що козаки «ведут себя смирно»¹³.

Однак смиренною поведінкою козаки ніколи не відзначилися. У тому ж 1688 р. Г. Сагайдачний, хоча й прийняв гармати від Московського уряду, звернувся до «великих государів» з проханням не будувати містечок на Самарі, оскільки там у запорожців гаї, пасіки, рибна ловля. Російський уряд царською грамотою запевняв запорожців, що містечко на Самарі будувалося «для найв'ящего неприятелю утеснения... для промыслу на неприятельскими и крымскими людьми», а права і вольності козаків не будуть порушуватися¹⁴. Однак ця грамота лише на деякий час заспокоїла запорожців. Козаки, а також переселенці з інших місцевостей Російської держави почали селитися поблизу фортеці.

Служба ратних людей в Новобогородицькій фортеці виявилася складною. У 1690 р. в тій місцевості спалахнула епідемія чуми. Від неї загинули майже 400 солдатів гарнізону. Солдати втікали з фортеці, але їх повертали назад і карали. Так, було покарано батогами орловського солдата Афанасія Маслова і брянського — Варлама Іванова¹⁵.

Другий Кримський похід розпочався навесні 1689 р. За задумом Голицина, війська повинні були вийти в більш ранні строки, ніж в поході 1687 р. Армія мала наступати по «першій весінній зелені», щоб виключити можливість підпалу степу. 112-тисячна російська армія під командуванням Голицина з'єдналася з українськими козацькими полками (близько 40 тис.)¹⁶ на Самарі в районі Новобогородицької фортеці. Там залишилася частина війська під командуванням І. Ф. Волконського.

Цей похід також зазнав невдачі. Армія Голицина і козацькі полки відбили всі атаки татарських орд у районі Чорної Долини і підійшли до Перекопу. Однак через несприятливі обставини (Річ Посполита не підтримала дії Російської держави, війська знаходилися на значному віддаленні від баз постачання тощо) російське командування вирішило Перекоп не штурмувати. Війська відступили до своїх баз на Самарі та Орелі.

Обидва кримських походи закінчилися невдало. Вони не забезпечили

південних кордонів Російської держави, але ослабили натиск турків і татар на європейські держави.

Щодо Новобогородицької та ряду інших фортець, побудованих на південних кордонах Російської держави, то вони успішно виконали роль опорних баз російських та українських військ. З Новобогородицької фортеці війська одержували підкріплення в живій силі, військове спорядження, боєприпаси, поповнювали продовольчі запаси. Через неї підтримувався зв'язок з Московським урядом і воеводами, Гетьманщиною і Запорозжям. Фортеця значно зміцнила південні кордони Російської держави. В цьому полягало її стратегічне значення.

В 1692 р. фортеця дістала бойове хрещення. В 1691 р. до Криму втік писар-канцелярист Петро Іваненко, відомий під іменем Петрика. Готуючись до вторгнення на українські землі, татарські феодалі вирішили використати цього авантюриста. У червні 1692 р. 20-тисячне ханське військо і загін Петрика, що складався з таких же авантюристів та зрадників, як і він сам, вдерлися на Лівобережну Україну. Петрик намагався залучити до участі у своїй авантурі козаків Запорозької Січі, неодноразово надсилав їм «універсали гетьмана козацького ханського», але одержав рішучу відсіч¹⁷.

Коли татарська орда підійшла до Новобогородицької фортеці, Петрик надіслав туди листи з вимогою здаватися. Однак ратні люди і жителі Новобогородська відкинули ці зухвалі вимоги. Татарське військо і загін Петрика вночі намагалися вдертися у фортецю. Вони форсували ров, але були відкинуті гарматами й відійшли.

Після невдалої спроби оволодіти Новобогородицькою фортецею кримське військо просунулося вглиб Лівобережжя і захопило ряд населених пунктів. Проти загарбників виступили козацькі полки й російські війська. Ті змушені були відступити. Так безславно закінчилася спроба захопити Новобогородицьку фортецю.

Після другого Кримського походу політична обстановка в Російській державі різко змінилася. Всю владу взяв у свої руки Петро I. Царівну Софью було скинуто і ув'язнено у монастирі, а її фаворитів Голицина і Неплюєва — засновників Новобогородицької фортеці — заслано на Північ.

Становище на південних кордонах Російської держави продовжувало залишатися напруженим. Наскоки татарських феодалів не припинялися.

В 1700 р. Мазепа просив Петра I віддати під його «гетьманський regiment» місто і фортецю Новобогородськ з усіма жителями. У разі передачі йому фортеці гетьман обіцяв покінчити з козацькими вольностями й втечами селян у запорозькі степи. Мазепа добре усвідомлював, що володіння Новобогородицькою фортецею — цим ключем до південних кордонів Російської держави — принесе йому чималу користь в його зрадницькій політиці. Однак йому було відмовлено. Проте й запорожці не одержали фортецю. Вони не могли змиритися з тим, що її побудовано на їхніх землях. Коли ж за розпорядженням Петра I на Самарі з'явилися московські селітренники, запорожці зажадали від них плату за користування землею, коли ж ті відмовилися платити, вигнали їх зі своїх земель і зруйнували їхні заводи. Селітренники заховаляся в Новобогородицькій фортеці.

На думку уряду Петра I, запорожці сваволили, коли, зберігаючи свої старі традиції, надавали притулок усім втікачам від поміщицького гноблення і солдатської муштри. Запорожці підтримали антифеодальне повстання Кондратія Булавина (1707—1709 рр.). З листопада 1707 р. по березень 1708 р. Булавін знаходився у Січі. Спочатку він перебував у фортеці Кодак, а у лютому 1708 р., зібравши кілька сот запорозьких козаків-добровольців,

став табором в урочищі р. Вороновиці у 20 верстах від Новобогородицької фортеці, гарнізон якої в той період складався з 200 солдатів¹⁸. Повсталі мали намір оволодіти нею, щоб захопити гармати. Однак київський воєвода направив туди загін царської кінноти — 600 чол., а гетьман наказав двом козацьким полкам виступити в похід і зруйнувати укріплений табір булавінців. Дізнавшись про наближення військ, Булавін з кількома сотнями повстанців пішов на Дон. Але і після цього на Запорозькій Січі продовжувалися заворушення. У травні 1708 р. рядові козаки на раді вимагали негайно виступити у похід і зруйнувати царські фортеці на р. Самарі¹⁹.

Напередодні Полтавської битви політичне становище на Україні ускладнилося. Північна війна, яку Росія вела з Швецією, вступила у вирішальну фазу. В жовтні 1708 р. гетьман Мазепа відкрито перейшов на бік шведського короля Карла XII. В той час активізувалися й кримські феодали.

Уряд Петра I пильно стежив за розвитком подій у Запорозькій Січі. Він побоювався переходу козаків на бік Швеції та Туреччини. В цій складній обстановці особливого значення набувала Новобогородицька фортеця.

У січні 1709 р. запорожці оголосили збір війська. 20 січня Петро I із Сум писав Меншикову: «Вчерашнего дня получили мы подлинную ведомость, что запорожцы конные пришли уже давно и кошевого ждут с пехотою вскорее, и сей сбор их только 5 верст от Богородицкого и опасно, чтоб чего над оным не учинили... Того ради потребно, дабы Ингермондландский полк в удобном месте поставит, и на сей поход око имеет; также буде возможно, в Богородицкой людей прибавить»²⁰.

У березні 1709 р. невелика частина запорожців перейшла на «мазепівський бік». Вони напали на загін, що розміщувався в Царичанці²¹. Звістка про це збентежила Петра. Він писав Меншикову з Воронежа, де перебував у той час: «Запорожцы, а паче дьявол кошевой уже явный вор и дело опасно Богородицкого, не для города, а для артиллерии и амуниции, который зело много, а людей мало. Того ради зело потребно, дабы один конный полк послать в Богородицкий, велеть бы оному там побыть, пока из Киева три полка будут о Каменный Затон, из которых велеть сот пять водою отправит в Богородицкий на перемену полку конному»²². З цих двох листів можна зрозуміти, як високо цінував Петро I Новобогородицьку фортецю.

Перехід деякої частини запорожців на бік шведів дав привід Петру I розігнати Запорозьку Січ і значно посилити експлуатацію феодально залежних селян. У травні 1709 р. за наказом Петра російські війська під командуванням полковника Яковлева та український полк І. Галагана зайняли Січ. При її ліквідації Новобогородицька фортеця використовувалася для збирання і зберігання відібраної зброї та для відправки до неї козаків, які «покорилися».

У 1711 р. Петро I здійснив похід проти османської Туреччини. Російські війська форсували р. Прут, вийшли у Молдавію, де після битви були оточені 200-тисячним турецьким військом. За Прутським мирним договором 1711—1713 рр. Росія зобов'язувалася віддати туркам Азов, знищити фортеці Таганрог, Кам'яний Затон та Богородицьк у гирлі Самари. Кордон з Кримським ханством став проходити по р. Орелі.

На виконання Прутського договору Новобогородицьку фортецю було зруйновано. Запорозькі землі по р. Самарі опинилися у володінні кримських феодалів. Кримський хан дозволив козакам жити на цих землях, але заборонив споруджувати будь-які оборонні укріплення. Це призвело до того, що

кримські феодали грабували козаків, забирали їх у полон, використовуючи на тяжких роботах.

На початку 30-х років XVIII ст. почалося повернення запорозьких козаків з кримських володінь. У 1734 р. Російський уряд, бажаючи використати козаків для оборони південних кордонів, офіційно дозволив їм повернутися на свої землі і створити Нову Січ. У 1736 р. Новобогородицьку фортецю було відбудовано. Вона одержала назву Самарського ретраншементу. Розпочався новий період існування фортеці на Самарі.

* Росія вступила до цієї коаліції у 1686 р.

¹ История Украинской ССР: В 10 т.— Киев, 1983.— Т. 3.— С. 109.

² Центр. держ. арх. давніх актів, ф. 1237 (Зносини Росії з Кримом), 1687, спр. 2, кн. 78, ч. 6 (далі — ЦДАДА).

³ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы// Собр. соч.— Т. 16.— Кн. 6.— СПб, 1905.— С. 393.

⁴ ЦДАДА, ф. 210. Розрядний приказ, Севський стіл, стб. 416, арк. 758, 759. У ряді видань («Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл.»— К., 1977.— С. 469—470 та «Россия. Полное географическое описание нашего отечества».— СПб, 1910.— Т. 14.— С. 564) помилково стверджується, що фортецю було закладено у 1687 р.

⁵ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.— С. 131.

⁶ Надхин Г. П. Повесть о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи.— М., 1877.— С. 50.

⁷ Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 394.

⁸ Там же.

⁹ ЦДАДА, Розрядний приказ, Севський стіл, стб. 516, арк. 868.

¹⁰ Там же, арк. 869, 870.

¹¹ Там же, Малороссийские подлинные акты, 1688, ф. 124, оп. 3, спр. 541.

¹² Там же, спр. 542.

¹³ Там же, спр. 545.

¹⁴ Там же, спр. 31.

¹⁵ Там же, Розрядний приказ, Севський стіл, стб. 416, арк. 585, 586, 595, 596.

¹⁶ История Украинской ССР.— Т. 3.— С. 111.

¹⁷ Там же.— С. 113.

¹⁸ История УССР.— Киев, 1983.— С. 296.

¹⁹ Там же.

²⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1962.— Т. 15—16.— Кн. 8.— С. 266.

²¹ Там же.

²² ЦДАДА, ф. 9, каб. Петра I, відділ II, кн. 17, арк. 130, 130 зв.